

**ПЕРШІ ЧОРНОМОРСЬКІ КАМΠΑНІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ
У МІЖНАРОДНОМУ КОНТЕКСТІ
Й РЕГІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТІ (1914-1915 рр.)**

За плановою проблематикою Інституту історії України НАН, у ХХІ ст. концептуально зорієнтованою на адекватне поцінування вітчизняної спадщини епохи Першої світової війни 1914-1918 рр., були спеціально передбачені дослідження тодішніх чорноморських колізій, так чи інакше зафіксованих рукописними і друкowanими матеріалами по різних країнах, але довго притлумлених академічними колами на кшталт “білих плям”. Репрезентована нині доповідь хронологічно синтезує здобуті за цим науковим напрямом результати, етапні для актуального осмислення архівних вибраних фактичних проявів маринізму в оперті на критичний аналіз обнародованих мемуарів, публікацій відомчих документів, літератури з військово-морського мистецтва, статистики, картографії тощо.

Варто зауважити, що на початку ХХ ст. Чорне море омивало землі Бессарабської, Херсонської, Таврійської, Чорноморської, Кутаїської губерній, Кубанської та Батумської областей, а також Болгарії, Румунії й Османської імперії. Столиця останньої Стамбул (Константинополь) розташувалась у щільному з ним сусідстві: над не надто віддаленим створом 30-кілометрової протоки Босфор – природної ланки кореляції з атлантичним огромом через Мармурове море, із заходу приєднане до Середземномор'я Дарданелльською протокою.

Чорноморський флот Російської імперії, укомплектований здебільшого з українців, сконцентрував належне рухоме та стаціонарне майно, мінні системи, управлінську структуру, на фінансування чого витрачалися колосальні бюджетні та залучені кошти. Вистачало економічних ресурсів, аби розвинутою в Україні промисловістю інтегрувати перспективні виробничі взірці. Значним бастионом рельєфно вкоренився Севастополь, сторчовий за мілітарною роллю. До солідного рівня суднобудування зріс індустріальним центром Миколаїв, підприємства цієї галузі функціонували також у Севастополі, Херсоні, Одесі. Військово-торговельний статус мала

Керч, торговельний – Феодосія, Ялта, Новоросійськ, Поті, Батум (Батумі). На їхньому тлі другорядними виглядали Ізмаїл, Кілія, Рені (всі в Дунайському гирлі), Акерман, Скадовськ, Хорли, Євпаторія, Балаклава, Алупка, Алушта, Судак, Анапа, Геленджик, Туапсе, Сочі, Гагри, Сухум (Сухумі), Очемчирі та інші.

Й чужинські військові флоти локально акумулювали міцні тили. Прикметними були на західному узбережжі румунські Констанца, Мангалія, Сулина, болгарські Созопол, Бургас і Варна, оттоманські Ігнеада й Мідія, в Анатолії – Амастро, Вона, Трабзон, Орду, Платана, Сіноп, Самсун, Ереглі, Зонгулдак, Фаца, Уньє, Сюрміне, Хопа, Інеболі, Різе, Тиреболі, Керасун.

20 липня (2 серпня) 1914 р. стамбульські власті уклали партнерський договір з Берліном. 28 липня (10 серпня), хитро засмикавши англійських та французьких переслідувачів, німецький 187-метровий лінійний крейсер “Goeben” і майже на півсотні метрів коротший легкий крейсер “Breslau” (дивізія контр-адмірала Вільгельма Сушона) опинились у Дарданеллах. З перейменуванням відповідно на “Jawuz Sultan Selim” та “Midilli” 3 (16) серпня вони влилися до турецьких лав.

Гартованим компонентом, де “Jawuz Sultan Selim” (водомісткістю 23000 т) і “Midilli” (4550 т) характеризувала більш як 27-вузлова хода (водомісткість – гранична маса зануреного споду судна за цілковитої завантаженості; вузол – одиниця виміру швидкості в морі: стодвадцята частка милі за півхвилини, себто миля на годину), номінований віце-адміралом В.Сушон (Сушон-паша) наснажив обійняті ним непоказні донедавна місцеві ВМС, адже на флагмані розкошував такою могуттю (десять 280-міліметрових і по дванадцять 150-міліметрових та 88-міліметрових гармат, 4 торпедних апарати), що навпроти чорноморці мусили максимально згуртуватися. За 60 секунд одинадцятидюймові “бісові пальці” з Німеччини встигали випліснути чотири-шість залпів, потенційно переважаючи 118-метрові севастопольські панцирники “Євстафій” та “Іоанн Златоуст” (водомісткістю понад 12800 т) і схожий на них 115-метровий “Пантелеймон” (12580 т), оскільки їхні дванадцятидюймові стволи (305 мм) – по два як у носових, так і кормових вежах – щонайбільше досягали потрібних вивержень за хвилину. До речі, начальника бригади перелічених лінійних кораблів віце-адмірала Павла Новицького на флоті поза очі кликали по-українськи запросто “Павло”.

Командир крицевого гіганта капітан першого рангу Р.Акерман і командир “Midilli” фрегатен-капітан В.Кетнер у форс-мажорі самі б вирішували, чи ставати на прю з шойно згаданими суперниками, чия прудкість лімітувалася 17 вузлами. Ще існували 115-метровий “Три Святителя” (з тим самим програшем у динаміці, 13320-тонною водомісткістю й квартетом “дванадцятидюймовок”) і несквапніші десятитисячотоннажні лінкори: 107-метровий “Ростислав” (на ньому головний калібр дорівнював тільки 254 мм – по чотирьох “десятидюймовках”), 103-метрові “Георгий Победоносец” і “Синоп” (з сукупним десятком “305-міліметрівок” – шісткою на першому з них і чотирма на другому). Спроможні на 23 вузли, 134-метрові крейсери “Кагул” і “Память Меркурия” мали найгрізнішими жерлами шестидюймові – “152-міліметрівки”. Допоміжним крейсером уважалася стометрова яхта “Алмаз” – 19-вузлове посильне судно, “3300-тоннажник” із первісним арсеналом 75-ти і 47-ми мм, екстрено заміненим сімкою 120-міліметрових гармат, та з двома кулеметами. “Midilli” містив дюжину “105-міліметрівок” і два торпедних апарати.

Сушон одержав унікальний мандат чинити на свій манір “за найвищим повелінням султана”. Оттоманський військовий міністр Енвер-паша 9 (22) жовтня конкретизував: “Знайдіть російський флот і без оголошення війни атакуйте його...”. Через два дні за повної оснащеності вимандрувала ледь не вся стамбульська ескадра. З неї дредноути “Heireddin Barbarossa” й “Torgud Reis”, канонерський човен “Burak Reis” і два міноносці задрейфували при Босфорі, ескадрені міноносці “Gayret-i-Vatanije” та “Muavenet-i-Millije” з мінним загородником “Samsun” припустили на Одесу, “Jawuz Sultan Selim”, мінзаг “Nilufer”, есмінці “Taschoes” і “Samsun” – на Севастополь, крейсер “Hamidieh” – на Феодосію, “Midilli” та канчовен “Berk-i-Satvet” – на Керченську протоку й Новоросійськ, канонерка “Peik-i-Schevket” – перерізати дрти зв’язку між Севастополем і Варною.

Аташе посольства у Стамбулі капітан першого рангу (каперанг) Олександр Щеглов і пильні свідки з рейсових маршрутів розсекретили замір евентуальних агресорів, але заздалегідь попереджені командував Чорноморського флоту адмірал Андрій Ебергард та начальник його штабу контр-адмірал Костянтин Плансон змарнували шанс зупинити займанців: хоча країна від 19 липня (1 серпня) запекло боролася з Німеччиною, а від

24 липня (6 серпня) – і з Австро-Угорщиною, вони дотримувались інструкцій уникати сутичок із де-юре нейтральною Туреччиною.

Вночі на 16 (29) жовтня у севастопольському порту, де головним командиром служив віце-адмірал Микола Маньковський, розташувались усі тамтешні лінійні кораблі та крейсери, 4 підводні човни, 5 есмінців і 4 мінні загородники, в Одесі – 2 канонерські човни та загородник, в Очакові – мінзаг, в Євпаторії – 9 есмінців і 4 міноносці (начальникував мінною дивізією контр-адмірал Андрій Покровський, майбутній морський міністр гетьманату Павла Скоропадського). Прикривав західнокримське прибережжя дивізіон ескадрених міноносців каперанга князя Володимира Трубецького, але зовсім неподалік 113-метровий мінзаг “Прут” дисципліновано прирік себе на найгірше, бо був витребований з траси назад і проти ночі необачно пригальмований у морі, щоб завидна ввійти до Севастополя таємним фарватером.

Ніхто не напружив одеської сторожі, фундованої саме на такий випадок із 67-метрових канонерських човнів “Донец” і “Кубанец” та двох мінних загородників (73-метровий “Бештау” й об’якорений в Очакові 62-метровий “Дунай”). Безжурно запалені ліхтарі осявали набережну, хвилерізи Військового та Нового молів, брекватер – дамбу, пристосовану для причалу.

Упевнений у недбальстві караулів Одеси, призвідник напасти корветен-капітан Мадлунг поринув зі своїми 74-метровими есмінцями повз Воронцовський маяк під оказію, що кільватерною колоною назустріч линули три пароплави. Зухвало знехтував подвійний ризик, адже запасся понад норму кадрами, позиченими з тотожних кораблів “Jadighiar-i-Millet” та “Numune-i-Hamiet”.

О 3 годині 25 хвилин “Донец”, пришвартований крайнім за брекватером, нашорошився, проте запізно: від торпеди, пушеної “Gayret-i-Vatanije”, запропав і з 136-особової залоги втратив 12 моряків загиблими, 14 дістали поранення. Шлюпкою Добровільного флоту на виручку самовіддано метнувся вахтовий Іван Бережний, врятувавши 18 осіб. Хоробрий нащадок козаків отримав медаль “За спасание погибавших”.

Зненацька трапилося неждане. Портовий катер наткнувся на “Муavenet-i-Millije”, котрий відтак, після тарану приглушивши гранатами тих, з ким зіштовхнувся (одного було вбито, двох – поранено), ударив по Нафтогавані, резервуарах, пароплавах, трамвайній станції, цукроварні Пересипу. “Gayret-i-Vatanije” мав

нагоду ідентифікувати силует “Бештау” (де двох моряків було вбито), але раптом непрохані візитери злавірували з рейду, побіжно розправившись із вугільною баржею. Лише після того, як вони безкарно відступили, “Кубанец” для годиться застосував 152-міліметрову гармату. Цієї самої пори “Samsun” угатив 28 мін під комунікацію Одеса – Севастополь.

О 4 годині 15 хвилин Російське товариство пароплавства і торгівлі телеграфувало: “Турецький міноносець підірвав “Донец”, ходить одеським портом і підриває судна”. Чорноморське начальство резюмувало, що ”війна з Туреччиною почалась”, але абсурдно не дало належного імпульсу головній базі, чий електрифікований заслін, знеструмлений для “Прута”, нісенітно не вмикався.

В імлі “Jawuz Sultan Selim” зігнував Севастопольську фортецю, звідки сотнями пострілів о 6 годині 33 хвилини не вельми ефективно, проте гучно пролунала канонада. Один із парових казанів прийшлого крейсера вибув із ладу, одначе Сушон протягом 17 хвилин випустив по Корабельній слобідці, укріпленням, залізниці та госпіталю 59 снарядів, від яких загинули шестеро солдатів і двоє матросів, а поранених виявилось два десятки. Виниклу в цитаделі пожежу героїчно згасив штабс-капітан Миронович.

В серпанкові навздогін піратам демонстративно бабахнув штабний “Георгий Победоносець”. Прийняли бойове хрещення чорноморські пілоти: патрулювати злетів мічман Борис Светухин, а за ним – лейтенанти Олександр Тюфяєв, Вікторин Качинський, Євген Коведяєв, Віктор Утгоф, мічмани Микола Рагозин, Борис Миклашевський, Георгій Корнилович, Костянтин Ломанов, Раймонд Ессен, кондуктор Олександр Чорний.

Позадкувавши, “Jawuz Sultan Selim” видивився 64-метрові ескадрені міноносці “Лейтенант Пушин”, “Живучий”, “Жаркий” і на дистанції понад 8 кілометрів завдав першому з них пробойні. “Лейтенант Пушин”, який під брейд-вимпелом начальника дивізіону кинув виклик крейсерові, з поскубаною штурманською рубкою дістався Севастополя, сімох моряків утративши (шестеро полягло, один зник безвісти) та більше десятка нарахувавши пораненими.

Дозорці нічим не зарадили “Пруту”. По нерівних змаганнях із лінійним крейсером він пропав нескореним: під деменом капітана другого рангу Георгія Бикова “з великим шиком” (як занотував самовидець-німець) замайоріли стеньгові прапори, було віддраєно

кінгстони, горловини, двері водонепрониклих переділок, ілюмінатори. 75 членів екіпажу з контуженим керманичем не минули полону, судовий священик ієромонах Антоній (у миру – Василь Смирнов), лейтенант Олександр Рогузький, мічман Костянтин Смирнов та 26 “нижніх чинів” загинули. Решта корабельної залоги, дружно повеслувавши на двох шлюпках, прихистилася субмариною “Судак” і посильним судном “Колхида”. О.Рогузький, котрий, пожертвувавши життям, підірвав “Прут”, щоби нічого не віддати загарбникам, посмертно удостоївся ордена святого Георгія 4-го ступеня.

“Jawuz Sultan Selim” збагатився “призом” – 2480-тоннажним пароплавом “Ида”. “Nilufer” занурив 60 мін перед Севастополем та знищив пароплав “Великий князь Александр Михайлович”, забравши його пасажирів і 14 мішків пошти. “Berk-i-Satvet” і “Midilli” гарматним огнем підпалили Новоросійськ. Окрім того, “Midilli” виставив 60 мін біля Керченської протоки, незабарно на них спажнули пароплави “Ялта” та “Казбек”.

Із певною галантністю о пів на сьому ранку парламентарери з “Hamidieh” остерегли феодосійців стосовно наміченого обстрілу їхнього міста, а між дев’ятою й десятою годинами півтори сотні снарядів упали на вокзал, залізничне депо, портові конструкції, водогін, сховища, комори. Затим крейсер утопив шхуну “Св. Николай” та пароплав “Шура”, моряків полонивши.

16 (29) жовтня А.Ебергард поспіхом вивів на ранкових кривдників ескадру з п’ятьма лінкорами, крейсерами та міноносцями (без глузду тинявся три дні), а царський намісник на Кавказі генерал-ад’ютант граф Іларіон Воронцов-Дашков громогласно задекларував: “Турки підступно напали на наші прибережні міста й судна Чорноморського флоту. Якнайвище звелено вважати, що Росія у війні з Туреччиною, військам увіреній мені Кавказькій армії перейти кордон і атакувати турків”. Ультиматумом акцентуючи “casus belli”, представники Росії, Франції та Великої Британії вимагали від Порти “визначитися поміж розривом із Потрійною Антантою і висилкою німецьких морської та військової місії”, але демарш не остудив гарячі голови охочих загрузнути у конфлікті. Ввечері 18 (31) жовтня Стамбул полишив російський посол Михайло Гірс, наступного дня відбули його британський і французький колеги. Англійське адміралтейство з рішучим лідером Вінстоном Черчілем ініціювало “негайно розпочати воєнні дії проти Туреччини”.

20 жовтня (2 листопада) Микола II оголосив маніфест, одверто вмотивувавши експансію стратегічною віссю: "... Нинішнє недолуге втручання Туреччини у воєнні дії лише прискорить фатальний для неї перебіг подій і відкриє Росії шлях до розв'язання заповіданих їй предками історичних завдань на берегах Чорного моря". Імператорський флот, невдовзі в цьому краї поповнений військовиками до 30-тисячної чисельності, стимулювався тиснути ворога й паралізувати його вихватки. 23 жовтня (5 листопада) здатні прискорюватися до 28 і більше вузлів приблизно стометрові есмінці "Беспокойный" (капітана першого рангу Олександра Зарудного), "Гневный" (капітана другого рангу Василя Черкасова), "Дерзкий" (капітана другого рангу Емануїла Моласа), "Пронзительный" (капітана другого рангу Віктора Борсука) поклали дві сотні мін за 8-10 миль до Босфору.

Інцидент 16 (29) жовтня неабияк витверезив "чорноморську Пальміру". Обстоювати її заповзявся "Синоп" (командир – капітан першого рангу Петро Паттон-Фантон де Верайон), підключилися привезені з Владивостока субмарини "Сом" і "Щука". Верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович наполягав, що завданням чорноморців є "всіма заходами упереджувати й заважати десантові противника взагалі, а в районі Одеси поготів".

Протягом двох тижнів "Дунай" і "Бештау" з канчовнами "Терец" та "Кубанец" нашігували одесько-очаківський закуток 550 мінами. За місяць навкруг накопичилося 1668 смертоносних зарядів, перед Дністровським лиманом – 233, у Каркінітській затоці – дві сотні. В такому дусі 19 жовтня (1 листопада) переобладнані на загородники пароплави "Великая княгиня Ксения" (командуючий – лейтенант Михайло Бужинський), "Великий князь Константин" (командуючий – старший лейтенант Дмитро Андросов), "Цесаревич Георгий" (командуючий – старший лейтенант Микола Чайковський) та "Великий князь Алексей" (командуючий – лейтенант Микола Виноградський) "засівали" акваторію під Севастополем. У цілому вдалось за рік захиститися більш як чотирма тисячами "пасивних" вибухових пристроїв, під турецьку територію заглибити понад тисячу їхніх "активних" аналогів.

Не було забуто Дунай, де австро-угорській флотилії протистояла Експедиція особливого призначення, в Одесі очолювана капітаном 1-го рангу флігель-ад'ютантом Михайлом Весьолкіним (Веселкиним) – згодом "почту Його Імператорської величності

контр-адміралом” і севастопольським генерал-губернатором. На річковиків покладалися й агентурні акції з урахуванням того, що 30 серпня (12 вересня) загін старшого лейтенанта Юрія Волковицького, поламавши шлюз на каналі Боссут, закоркував Залізні ворота – звужену ділянку між Карпатами та Балканами.

24 жовтня (6 листопада) “Ростислав” і “Кагул” без розвідки напосіли на Зонгулдацьку затоку при Гераклеїських копальнях. Обстріляли перевалочні та промислові об’єкти, елеватор, буксири, пароплав “Bejkoz” і разом із “Пантелеймоном”, крейсером “Память Меркурия” й ескадреними міноносцями вигубили транспортні “Nikea”, “Bezmi-i-Alem”, “Bahr-i-Ahmer”, “Mithadpasha”, прихопивши з них 248 турків і німців.

Народилася думка захарастити атакований паливний вузол чотирма замортизованими кримськими пароплавами “Атос”, “Эрна”, “Исток” і “Олег”, по вінця засипавши камінням, аби з них постала нездолима перепона. Прецінь вони, ескортовані “Алмазом” (командир – капітан другого рангу Олександр Зарин) і міноносцями “Стремительный”, “Свирепый”, “Сметливый” із 6-го дивізіону (начальник – капітан Костянтин Мордвінов) до залученого для надійного супроводу “Ростислава” (командир – капітан Іван Кузнецов), уночі на 11 (24) грудня знехтували спільний регламент. Набрів на “Midilli” й пропав “Атос”, з чиїм командиром лейтенантом Михайлом Четверухіним три десятка підлеглих перетворилися на бранців крейсера. Теж заблукавши в темряві, дивом уцілів “Олег” (загинув його телеграфіст унтер-офіцер Максим Білка, вільнонаймані Дмитро Маркевич, Сазон Назаренко й Андрій Короховий, а з десятків моряків було поранено та отруєно газом). Ебергард не придумав нічого кращого як спекатися трійки збережених брандерів її похованням поза бухтою.

Зонгулдак дедалі мінімізував таки вантажопотоки, тим паче від 1915 р. його чимдуж розкришували гідролітаки з переобладнаних під авіаносії 130-метрових транспортів “Император Александр I” та “Император Николай I” 9200-тонної водомісткості. Турецьку паливну артерію зрідка підживлювали морські каравани, а безпалубні баркаси та барки-фелюги манівцями торували материковий шлях до басейну Мармурового моря крізь річку Сакар’я.

Накручуючи моторошні веремії, 25 жовтня (7 листопада) 1914 р. “Midilli” 40 хвилин бомбардував берег Поті. 27 жовтня (9 листопада) п’ять транспортів з Орду й Уньє під охороною “Midilli” та

“Hamidieh” передислокували до Трабзона 5 тисяч солдатів. Наступного дня “Jawuz Sultan Selim” обірвав кабель Севастополь – Варна, з чим раніше через аварію у машинному відділенні не вправся “Peik-i-Schevket”. 4 (17) листопада “Евстафій”, “Пантелеймон”, “Іоанн Златоуст”, “Три Святителя”, “Ростислав”, “Кагул”, “Пам’ять Меркурія”, “Алмаз” із есмінцями та міноносцями попатрали Трабзон, наступної доби посприяли загородникам убгати понад сотню мін попід ним і майже 300 – західніше, перед Платаною, Уньє, Самсуном. Супутньо корабельний вогонь зачепив у Хопі форт, казарми, митницю, склади.

Скрижальми 1914 р. вкарбовано 5 (18) листопада, коли за чотири десятка миль од Херсонеського маяка й за двадцять миль до найпівденнішого кримського рогу Сарич Чорноморський флот енергійно напосів на “Jawuz Sultan Selim” і “Midilli”. Захожі крейсери першими видивились у розвіяному тумані “Алмаз”, та забарилися відреагувати. За 5 хвилин О.Зарин просигналізував “Бачу ворога на носі!”. А.Ебергард, не вичікуючи фіналу перестроювання лінкорного кулака, вдався до простіших аргументів артилерії: за його присутності “Евстафій” (командир – капітан першого рангу Валерій Галанин) терміново вразив “Jawuz Sultan Selim” із відстані меншої, ніж 7,5 кілометрів. За хвилину відгримнув “Jawuz”. У стрільбу встряли, але схилили з нею “Іоанн Златоуст”, ведений каперангом Францем Вінтером і “Три Святителя”, де під прапором начальника навчального загону контр-адмірала князя Миколи Путятіна на облавковій врядував капітан 1-го рангу Веніамін Лукин. “Пантелеймон” (командир – каперанг Митрофан Каськов) на щось присутне не наважився. “Ростислав” із дивізіоном ескадрених міноносців під орудою капітана 1-го рангу Михайла Сабліна (того самого, котрому, вже контр-адміралом, 1918 р. судилося піднести над Чорноморським флотом стяги Української Народної Республіки) автономно вишукував “Midilli” поза полем битви.

14 хвилин “Jawuz Sultan Selim” перебував під розривами снарядів. Три 305-міліметрових допекли найщемливіше. За опублікованими даними, на ньому було “7 офіцерів і 42 нижніх чини вбито та чимало поранено”, а за уточнюваними, теж не безсумнівними відомостями, з його тисячної команди загинуло більше сотні моряків, зазнали поранень 7 офіцерів і 52 матроси. Натомість, він гарматами потряс “Евстафій”, вбивши лейтенанта Євгена Мязговського, мічманів Сергія Григоренка, Миколу Ейлера,

Миколу Семенова і 29 інших членів екіпажу, тяжко поранивши двадцятьох (серед отих із них, хто невдовзі помер, був мічман Микола Гниლოსиров), легко – п'ятьох. 7 (20) листопада з'явившись на Босфорі, лінійний крейсер два тижні відлагоджувався. “Евстафий” впорався з ремонтом у Севастополі за декаду, й там учасників баталії нагороджував морський міністр Іван Григорович.

Кривавий завій Чорного моря не вгавав: 7 (20) листопада “На-*midieh*” випустив 80 снарядів по Туапсе, вночі на 12 (25) грудня – декілька по Батуму. Це узбережжя 27 листопада (10 грудня) взяв на приціл “*Jawuz Sultan Selim*”, обмежившись 15-ма пострілами. 10(23) грудня за крейсерського назирання Енвер-паша перемістив ще частину військ до Трабзона.

24 листопада (7 грудня) до острова Зміїний “*Midilli*” провів транспорт “*Zafer*” із 24 диверсантами-кавалеристами. Ті під фальшивим штандартом попливли на Дністровський лиман і під акерманською фортецею викрали двох прикордонників, а “*Midilli*” дошкуляв кримчанам, поки над ним не закружляли настирливі літуні В.Утгоф, В.Качинський, Є.Коведяєв, Б.Миклашевський, М.Рагозин, Р.Ессен, О.Чорний, лейтенант Борис Лучанинов. 26 листопада (9 грудня) було викрито й затримано законспірованих “командос”, які, камуфльовані під російських вояків, провокативно помаршували до дунайського Кілійського рукава тероризувати залізничну колію Бендери – Рені та “нищити сусідні села”, щоби спричинити гострі міжнародні тертя.

Вночі з 30 листопада (13 грудня) на 1(14) грудня чорноморські есмінці поблизу Керасуна потопили пароплав “*Derince*”, прихопивши до Севастополя двох турецьких офіцерів і дванадцятьох солдатів. 8-9 (21-22) грудня “Великий князь Константин”, “Великая княгиня Ксения”, “Великий князь Алексей” та “Цесаревич Георгий” з іншими плавзасобами контр-адмірала Миколи Львова рекордно встановили 670 мін: на південному заході моря так “виткали” латентну зброю, що нею через чотири доби “*Jawuz Sultan Selim*” розпанахався відразу з обох боків (“ковтнувши” не менше 600 т води, він три місяці реанімувався). Доти, 7 (20) листопада, на північ од Босфору міна розітнула “*Nilufer*” із 63-ма моряками – вісьмома німецькими та п'ятдесятьма п'ятьма турецькими. 17 (30) грудня цим штибом було понівечено “*Ron*” (згинули трое).

Під завісу 1914 р. понадштатні матроси та молодші флотські офіцери-резервісти підтримали батумців, загрозу облоги яких

удалося зупинити перед р. Чорох і залізницею – на рубежах за 5-6 миль од міста й Михайлівської фортеці (її коменданту генерал-майорові Генерального штабу Володимиру Ляхову спочатку підпорядкувалися мінзаг “Дыхтау”, лоцманські катери, озброєні пароплави “Березань”, “Буг” і “Принцип”, потім – 440-тоннажний ескадрений міноносець “Жаркий” та дещо менший 410-тоннажний есмінець “Живой”, котрий у передріздвяному набігові під анатолійське узбережжя підпалив трабзонські склади та казарми, погромив портову батарею й вітрильники Різе).

Новий рік успадковував буйну естафету від попереднього: 20 грудня 1914 р. (2 січня 1915 р.) неподалік Босфору, де “Беспкойный”, “Гневный”, “Дерзкий”, “Пронзительный” та загородники гніздили міни, підірвався й вибув ледь не до кінця війни “Berk-i-Satvet”. 21 грудня (3 січня) чорноморці поблизу Сінопа втопили турецький транспорт, припасований для поповнення Ерзерумської армії.

22 грудня (4 січня) “Память Меркурия” під рукою капітана першого рангу Михайла Остроградського (в Севастополі 1917 р. стане комендантом, 1918 – товаришем морського міністра України) і четвірка есмінів у прианатолійських водах улучили по “Hamidieh” кілька разів, але через погану видимість дозволили тому втекти до Зонгулдака. Недоля захмарила “Дерзкий”: його кормову “102-міліметрівку” зрізав ворожий снаряд, забивши лейтенанта Гліба Плансона. “Гневный” цього самого дня торпедував пароплав “Maria Rosetta” (із нафтою), дев’ятьох моряків узяв полоненими. 23 грудня (5 січня) поблизу Батума “Midilli” 15-ма пострілами перемісив російські, як видавалось, окопи, не відаючи, що вловлені на мушку позиції передньо уступлено туркам...

24 грудня (6 січня) севастопольська ескадра на сході моря вночі заскочила “Midilli” й “Hamidieh”, але не вповні скористалась моментом, хоча пустила в хід трасуючі снаряди. У стрімкоплинному бою попусувались гармата лінкора “Евстафий” і турецький прожектор. До 6(19) січня 1915 р. чорноморці всліддили півсотні цивільних суден між Сюрмене та Різе, спустошили Хопу, знищили в Сінопській гавані пароплав “Gergios” і три вітрильники. 26 грудня (8 січня) при перевірці підозрілих фелюг загинув мічман Олександр Алеамбаров, прошитий кулею з берега. За два з половиною місяці до 29 грудня (11 січня) “Евстафий”, “Иоанн Златоуст”, “Пантелеймон”, “Три Святителя”, “Ростислав”,

“Память Меркурия”, “Кагул”, “Алмаз” із есмінцями перебували в морі 40 днів, наступного місяця – дві декади.

28 грудня (10 січня) на міні вибухнув “Burak Reis”(рік потім оновлювався), проте зимова негода розрідила мінне плетиво, викинувши з нього на Керченський півострів щонайменше 200, на Джарилгацьку косу – 40, під Одесу – понад 30 піротехнічних зарядів. За виявлення кожного такого предмета будь-кому, хто не перебував на російській державній службі, до березня 1915 р. сплачено по 15 карбованців. З весни розмір премії підвищився на третину. Компенсували фортифікаційні прогалини більше тисячі доданих “пекельних машин”.

Турецькі та німецькі техніки за всю війну в Чорному морі встановили не більше 722-х мін, та саме в їхніх тенетах 8 (21) січня 1915 р. потерпіла канонерка “Hizir Reis”, 17 (30) січня вибухнув канчовен “Nevşehir” (міна, знята з його палуби, здетонувала й по пристикованій баржі). Жалоба була на початку 1915 р. в Севастополі, біля якого з 60-метрової висоти впав аероплан “Кертис-Д” і загинув Б.Светухин. 12 (25) лютого, коли “Гневный” обстрілював Трабзонський маяк, на есмінці спалнула 102-міліметрова гармата, загинули мічман Г.Ільтонов і три матроси, ще троє дістали поранення.

Бадьоро пульсували на південному сході моря “Живучий” та “Живой”, ледь не щодня топили шхуни та фелюги. На Різдво до батумського загону під орудою капітана другого рангу Костянтина Шуберта прибули ще “Сметливый” та “Свирепый”, згодом – есмінці “Завидный”, “Заветный”, “Звонкий” і “Зоркий”. 6(19) січня “Свирепый” у районі р.Архава рекордно ліквідував 11 турецьких вітрильників.

“Midilli” 24 січня (6 лютого) підкараулив приписані до Батума кораблі, та вони, вив’юнувшись од 46 спрямованих на них снарядів, заманили нападника до сектора, контрольованого Михайлівською фортецею. Крейсер змінив вектор рискання й 26 січня (8 лютого) вогнем із семикілометрової відстані зруйнував декілька ялтинських будинків, що, у свою чергу, відгукнулося масованими бомбардуваннями Трабзона й Платани, берегових батарей і рогу Єрос, розтрощенням двох пароплавів, а ближче до Різе – низки споруд, десятків невеличких суденечь.

4 (17) січня начальник штабу Верховного головнокомандувача генерал од інфантерії Микола Янушкевич переслав Андрію Ебер-

гарду розпорядження великого князя Миколи Миколайовича не допускати висадку ворожих сил, завадити “окремим транспортам постачати Анатолійську турецьку армію всілякими припасами”. Протягом семи зимових виходів у першому кварталі 1915 р. чорноморці ліквідували 4 пароплави, 120 моторних і вітрильних шхун, на суходолі – валки в’ючаків.

22-23 лютого (7-8 березня) в обороні Ереглі та Зонгулдака пушкарі влучили в “Алмаз”, пошкодили його артилерію й поранили трьох матросів, але моряки притьмом “залатали” пробойну та відлагодили механізми, після чого продовжили методичний обстріл Вугільного району. Щоб заспокоїти сполохане населення, 3(16) березня “Midilli”, “Muavenet-i-Millije” та “Jadighiar-i-Millet” нарочито продефілювали вздовж земель, опалених війною.

5 (18) березня легкий крейсер півсотнею мін притрусив на південному сході Криму торпедно-коректувальну станцію і майстерню. 15(28) березня під Севастополем підірвався пароплав “Маковей”, завантажений мастилом для порту. Для фахового запобігання рецидивам трагедій, пов’язаних з недоліками в оповіщенні небезпеки, мережу пеленгаторів од Овідіюполя до Керчі масштабно оповила севастопольська радіостанція лейтенанта Матвєєва.

Царська дипломатія наполегливо закріплювала претензії на Мармурове море та його протоки: сакраментальна тріада з європейською смугою до лінії Енос (Енез) – Мідія у Південній Фракії, малоазійськими теренами на захід від Сакар’ї та егейськими островами Тенедос (Бозджаада) й Імроз (Гокчеада) виділялась Антантою Росії. 27 лютого (12 березня) непересічну прелімінарію визнав британський уряд (пам’ятною запискою королівського посольства в Петрограді), а через місяць, 28 березня (10 квітня), – французький (вербальною нотою).

Для накреслюваного стрибка армійських підрозділів на південь контр-адмірал Олександр Хоменко зорганізував Транспорту флотилію: понад сто суден, охоплених військовою повинністю, зафрахтованих і конфіскованих. Її 1-й загін ангажувався під пластунську бригаду, гірський артдивізіон, роту саперів і групу десантників з Одеського батальйону морської піхоти. Упроваджувалось регулярне спостереження за Босфором.

Верховний головнокомандувач зобов’язав Ебергарда посприяти англо-французькому з’єднанню, котре дерзнуло здобу-

вати Дарданелли в основному 19-ма лінкорами. Чорноморці спонукались офіційною програмою, погодженою персонально з В.Черчилем: “Перший період операції: під час дій союзного флоту біля Дарданелл Чорноморський флот учиняє демонстрації поблизу Босфору – лише морські операції. Другий період: за підходу союзного флоту до Принцевих островів Чорноморський флот приступає до серйозної атаки босфорських укріплень. Головна квартира вважає, що без допомоги союзного флоту Чорноморському флотові буде не до снаги прорватись до Константинополя. Третій період: після вигублення турецького флоту та з’єднання союзного флоту з Чорноморським – висадка десанту за спільно накресленим планом”. Микола Миколайович конфіденційно робив ставку мершій форсувати Босфор, якби соратники по альянсу тільки вторглися до Мармурового моря.

На втілення перспективних начерків вистромилися “Ростислав”, “Три Святителя”, “Алмаз” і “Император Николай I” з літаками, тралери, загородники, ескадрені міноносці. 15 (28) березня потопивши пароплав “Sabbah” з амуніцією й боєприпасами для Ерзурумської армії, вони хвацько відрапортували про перше бомбардування Босфору.

Своєрідна симуляція терзання протоки інтенсивно точилася до травня, вдома ж Транспортна флотилія імітувала деталізацію проєктованого штурму, який, зокрема, могли втіяти створена при Одеському окружному штабі 7-ма армія генерала від артилерії Володимира Нікітіна й 5-й корпус генерал-лейтенанта Миколи Істоміна. Їх узявся тренувати колишній військовий міністр Болгарії (1882-1883) та командувач Одеського військового округу (1905-1909) генерал од кавалерії барон Олександр Каульбарс (з особливою репутацією знавця десантної справи).

17 (30) березня “Память Меркурия”, “Император Николай I”, “Заветный”, “Звонкий” та “Зоркий”, посіпавши Зонгулдак, запроторили в пучину пароплав “Sadig”, а 19 березня (1 квітня) на Одесу відплатою виступили “Medjidieh” і “Hamidieh” з есмінцями “Samsun”, “Taschoes”, “Jadighiar-i-Millet” та “Muavenet-i-Millije” – тим, що в жовтні 1914 р. збиткував над одеситами (“Jawuz Sultan Selim” і “Midilli”, здалеку підстраховуючи цю групу, пустили на дно два пароплави з цукром).

Виправу спіткав пасаж: 21 березня (3 квітня) 1915 р. “Medjidieh” необачно відхилився на схід од Воронцовського маяка, тож

поблизу сіл Фонтанка, Григорівка та Сичавка (Олександрівка) наразився на міну. Його командир капітан 3-го рангу Бюксель, закінчивши евакуацію на “Jadighiar-i-Millet”, покинув скособочений крейсер (з діркою в носовій частині). Катер із “Medjidieh” приткнувся до найближчого берега

На бронепалубній здобичі, 25 травня (7 червня) піднятій з 13-метрової глибини рятувальною партією інженер-механіка Вітольда Желяховського (водолазними роботами завідував Феоктист Шпакович) й притягнутій до Одеси, каперанг Е.Молаш знайшов розшифровку кодів ворожого радіо. Підрихтоване і гонористо назване на спомин болісної пропажі 1914 р. – “Прут”, це судно у листопаді відвідав цар.

19 квітня (2 травня) “Три Святителя” та “Пантелеймон” потужно розтривожили Босфор, витративши сім сотень снарядів, а “Кагул” (під кермом капітана 1-го рангу Сергія Погуляєва) і “Память Меркурия” бомбардували зонгулдацькі пристані. За добу “Три Святителя” й “Ростислав” потіпали протоку 171 снарядом, третього дня “Ростислав” і авіатори з кораблів “Алмаз” та “Імператор Николай I” причавили Ігнеаду й сполохали Стамбул. Тоді ж “Память Меркурия” побатував пароплав “Sahir”, “Кагул” – два вітрильники і оволодів судном “Amalia” з харчами, борошном, гасом. Сумарно від 13(26) березня до 26 квітня (9 травня) чорноморцями було зіпсовано чи перехоплено 15 таких пароплавів. Од початку воєнних дій Османська імперія позбулася до третини комерційного тоннажу.

“Jawuz Sultan Selim” прагнув нівелювати кепську тенденцію 23 квітня (6 травня) вкупі з “Midilli” й “Hamidieh”, а 26 квітня (9 травня) поткнувся проти Чорноморського флоту самотужки і зазнав фіаско наступного ранку: лігши на паралельні курси, “Евстафий”, “Пантелеймон”, “Иоанн Златоуст” і “Три Святителя”, сливе не заторкнуті випущеними по них 150-ма снарядами, тричі “накрили” лінійний крейсер “дванадцятидюймовками”, змусили ретируватися після влучення в нього старшого комендора “Пантелеймона” Андрія Жукова

Підрозділ німецьких субмарин, який пошліфував тактичні прийоми у Мармуровому морі, отаборився в Чорному. Для побороювання квінтету U-21, UB-7, UB-8, UC-14, UC-15 та за інших скрутних ситуацій придалися ескадрені міноносці, у тому числі 1915 р. оснащені в Херсоні й Миколаєві “Быстрый”, “Пылкий”,

“Счастливым”, “Громкий”, “Поспешный”. Навіть по двоє вони оптимально реалізувалися. Вдало підключались і до розгони-стих мішаних груп.

Наприклад, 26 квітня (9 травня) в районі Ереґлі “Дерзкий” з крейсером “Память Меркурия” та “Беспокойный” із “Кагулом” побили три пароплави й портові споруди, причім очолені лейтенантом В.Картухіним мінери з “Дерзкого” вивели з ладу берегову електростанцію. 2(15) травня вдалося потопити два тамтешніх судна, 4(17) числа – пароплав “Sahir”.

7(20) травня в Ереґлі висадився диверсійний загін, який поламав під’їзні шляхи до шахт, динамомашини й паливні сховища (трьох учасників вилазки поранилися). 25 травня (7 червня) “Пронзительный” серед трофеїв із пароплава “Edincik” надібав дані про прибуття ворожих підводників. “Дерзкий” і “Гневный” 28 травня (10 червня) обстріляли Зонгулдак, пошматували два пароплави та вітрильник, а вночі, не знітившись, дали відкоша “Midilli”. Той із розтрісканим прожектором і підпаленою носовою частиною втік, утративши 7 членів екіпажу вбитими (15 зазнали поранень). Коли “Гневный”, відчувши труднощі (надто – з власними постраждалими), загальмував через негаразди в паропроводі, “Дерзкий” із новим командиром капітаном 2-го рангу Олександром Гаддом (1918 р. – контр-адмірал, товариш морського міністра в Українській державі) за інерцією навіть азартно спробував переслідувати зникаючий крейсер.

1 (14) червня “Пронзительный” та “Беспокойный” (під деме-ном капітана 2-го ранга Сергія Берха) всліддили пароплав “Seliamet-Bakhrie” з діжками гасу, колишне грецьке судно “Antonios” прихопили з собою. У липні “Беспокойный”, “Пронзительный”, “Дерзкий” знищили кілька пароплавів і баржу, “Быстрый”, “Пылкий”, “Счастливым” – 19 малих суден (побомбардувавши Зонгулдак і його гавань, пошкодили “Numune-i-Hamiet”, “Jadighiar-i-Millet”, два транспорти).

“Живой” і “Живучий” 19 липня (1 серпня) на південному сході моря розметали 46 вітрильників. Невдовзі 8 есмінців, як тактичні інструменти начетверо поділені, спалили чотири з половиною сотні вітрильних і моторних плавальних засобів. Од 16 (29) липня до 22 липня (4 серпня) “Звонкий”, “Зоркий”, “Заветный” покремсали 120 вітрильників, од 16 (29) серпня по 21 серпня (3 вересня) “Заветный”, “Лейтенант Пущин” і “Завидный” – 319.

Ефективно розв'язували суміжні питання севастопольські підводники. Збудований у Миколаєві відділенням Балтійського заводу човен “Тюлень” (командуючий – старший лейтенант Петро Бачманов) 15 (28) червня потрощив трищогловий барк “Taif”, 16(29) – пароплав під мисом Шаблі, 17(30) – ширкет “Gayret”, 18 червня (1 липня) – п'ять шхун. За тиждень виняткового значення набув перший у світі загородник-субмарина “Краб”, виготовлений миколаївським підприємством “Наваль”. Попри помічені практичні недоліки цього 53-метровому ексклюзивові випало замінувати відтинок приблизно з милью між босфорськими маяками Румелі-Фенері й Анадолу-Фенері, замкнувши протоку своєрідним бар'єром, коли завод суднобудівного товариства виряджав з Миколаєва 169-метрового первістка із серії споруджуваних дредноутів “Императрица Мария”, подібної до турецько-німецького флагмана водомісткості й ліпшої “м'язової” насиченості: у чотирьох баштах – по три “305-міліметрові”, в казематах – два десятки “130-міліметровок”, а також чотири 75-міліметрові зенітки, кулемети, торпеди. У компанії, котру йому склали “близнята”-човни “Тюлень”, “Нерпа” та “Морж”, 27 червня (10 липня) “Краб” устаткував лінію вибухівки настільки професійно, що за добу в ній упіймалася канонерка “Issa Reis”. Людиною, яка наважилася на провід у тому доволі сміливому експериментальному дебюті був бригадний начальник капітан 1-го рангу Вячеслав Клочковський (1918 р. – офіційний представник Української держави з правами командуючого морськими силами, контр-адмірал).

Перші еволюції красеня-миколаївця “Императрица Мария” 24 червня (7 липня) вчинені лоцманом О.Вороненком під прапором контр-адмірала О.Хоменка, не спонукали зайвини клопотів, але вночі через чималі габарити неординарний велет опинився нерухомим у Бузькому лимані. Врешті-решт він при Очаківській фортеці 26 червня (7 липня) розпочав полігонні випробування. Морем йому асистували “Память Меркурия”, “Император Александр I”, 8 ескадрених міноносців, 6 тралерів, субмарини “Сом”, “Скат” і “Налим”, посильне судно “Летчик”, з півдня заслоняли 5 лінійних кораблів, 2 крейсери і 3 есмінці. 30 червня – 1 липня (за старим стилем) радо привітаний у Севастополі й ніжно прозваний матросами “Марійкою” (панібратський варіант – “Маруха”), корабель під стерном каперанга Казиміра Порембського форсував бойову налаштованість.

Замигтіла череда знаменних перипетій. 29 червня (12 липня) “Нерпа” в бухті Такат-Кіом потопила пароплав “Ugurola” з тисячею тонн вугілля. 30 червня (13 липня) всюдисущі есмінці неподалік рогу Шилі покінчили з судном “Igneada” (первісно – “Ида”, яке 16(29) жовтня 1914 р. “Jawuz Sultan Selim” загарбав під Кримом). Протягом наступного місяця чорноморці побили 4 турецькі міні-корабельні. 5 (18) липня 1915 р. “Midilli” попід Босфором напоровся на вготовану взимку загоном М.Львова чи влітку “Крабом” міну й у нього хлинули сотні тонн забортної рідини. Легкий крейсер, де було вбито 8 моряків, ремонтувався до 14 (27) лютого 1916 р.

Показовим виявився день 28 липня (10 серпня) 1915 р., коли для нальоту на Зонгулдак крейсери “Кагул” і “Память Меркурия” та 5 ескадрених міноносців придався “Тюлень”, біля рогу Кефкен розполохавши “Hamidieh”, “Muavenet-i-Millije”, “Numune-i-Namiet” і потопивши “Zonguldak”. Блискуче скоординувалася “Нерпа” з підрозділом Трубецького: 23 серпня (5 вересня) інформовані субмариною “Пронзительный” та “Быстрый” (капітана 2-го рангу Захара Шипулинського) менш як за дві години так налякали “Muavenet-i-Millije”, “Numune-i-Namiet” і “Hamidieh” (на котрому після влучень “102-міліметровок” відмовили носова і кормова гармати), що ті порозбігалися, викликавши на підмогу “Jawuz Sultan Selim” і зоставивши на поталу пароплави “Sejhun”, “Eresos”, “Illiria” з майже 10 тисячами тонн вугілля, баржу й буксир (“Sejhun” пропадав удруге: це був перереєстрований “Sabah”, піднятий з мілизни босфорцями).

Замінивши “Hamidieh” у конвої, “Jawuz Sultan Selim” 8 (21) вересня добряче попоганяв трійку “Гневный” – “Дерзкий” – “Счастливый”. Але 1 (14) листопада він ледве відхилився від торпед “Моржа”, тож Сушон зарікся ризикувати суперкрейсером. Із маскуванням на звичайних цивільних шхунах гармат лукаво монтував лихі пастки. І переважно “чорне золото” до Стамбула надходило під покровом ночей.

Ще влітку 1915 р. верховний головнокомандувач на запит І.Григоровича дозволив переобладнувати Транспортну флотилію для каботажу донецького палива з Маріуполя, хліба – зі Скадовська й Хорл. До листопада О.Хоменко дав раду двом з половиною мільйонам пудів зерна, сливе мільйонів пудів вугілля та півмільйону пудів інших вантажів. Про десант згадалось, коли проти Антанти в жовтні виступила Болгарія, чий цар Фердинанд, завдяки кому за

договором 24 серпня (6 вересня) блок Австро-Угорщини, Німеччини та Туреччини обернувся на Четверний, підпорядкував В.Сушонові шістьку своїх малих 26-вузлових міноносців “Смели”, “Храбри”, “Дрзки”, “Строги”, “Летящи” та “Шумни”, навчальний крейсер “Надежда” з ходюю до 17 вузлів, яхти і торпедні батареї (командувач – полковник Костянтин Кирков).

В Євксинограді (на північ од Варни) заквартирували чужинські субмарини. 27 серпня (9 вересня) UB-8 під орудою лейтенанта фон Фойгта наблизилася до Гурзуфа й Аюдага, знищила 3 шхуни (дві з будівельною деревиною, одну з фуражем – вівсом і сіном), 29 серпня (11 вересня) посіпала торпедну станцію обік миса Чауда, бараки на Узунларському озері й трищогловий вітрильник, після чого, втрапивши до зони батареї Двохякірної бухти, сховалася під воду. 2 (15) вересня UB-7 під командою оберлейтенанта Вернера під Одесою потопила куплене російським урядом англійське судно “Patagonia”, 24 вересня (7 жовтня) близько Криму ідентична “сімці” й “вісімці” UB-14 лейтенанта фон Геймбурга погромила пароплав “Катя” (з 662-ма тоннами цукру) і наступного дня – танкер “Апшерон” (з нафтою).

Та співвідношення сил на Чорному морі стабілізувалося на користь Російської імперії. Тисячами снарядів 18 вересня (1 жовтня) “Евстафій” побив “вугільний” пункт Козлу, “Память Меркурия” з есмінцями – Ереглі, “Иоанн Златоуст” із “Пантелеймоном” – Зонгулдак. 6(19) жовтня начальник Морського Генштабу віце-адмірал Олександр Русин наказав Ебергарду ладнати експедицію до Південної Добруджі. 14(27) жовтня севастопольська ескадра обстріляла Варну.

З Батума на Дунай перейшли канчовен і два міноносці, річкові порти освоювали крупнокаліберну артилерію та 50 мінометів. Під командою генерала від інфантерії Дмитра Щербачова 7-ма армія збиралася до Сербії, проте не була пропущена туди Румунією.

1(14) листопада Євксиноград діждався субмарини UC-13 лейтенанта Кірхнера. Вона шпарко покінчила з трищогловим цементовозом “Украина” і ще кількома вітрильниками, змусила викинутися на берег нафтоналивний пароплав Добровільного флоту № 57, але 16(29) листопада, під час шторму сівши на мілину при річці Мелен, знелюдніла, залишена екіпажем. Направлених за нею канонерських човнів “Tash-Keupru” й “Iesgar” 28 листопада (11 грудня) настигли і спалили “Пронзительный”, “Дерзкий” та

“Счастливый”, трьох супротивних моряків постигнавши, двох тяжко поранивши (крім того, в гирлі Сакар’ї спопелили двоцоголовий вітрильник з вугіллям). Невдовзі “Счастливый” і “Пронзительный”, винишпоривши у виярку підводний човен, десятком снарядів пустили його на порох і попутно потопили дві шхуни (річний рахунок пропалих у такий спосіб дрібних плавзасобів, вітрильних і вітрильно-моторних, сягнув трьох тисяч; великих суден оттоманців поменшало на півсотні).

У другій половині 1915 р. “Наваль” здав скарбові лінкор “Императрица Екатерина Великая”, подібний до прототипу “Императрица Мария” обрисами, начинням, хуткістю (понад 21 вузол) і пестливо наречений “Катюшею” (командир – капітан першого рангу Аполлінарій Сергеев). До кінця року обидва дредноути з жіночими іменами і офіційно затвердженими 1220-особовими штастами взяли участь у походах, практично запанувавши Чорним морем. Експес трапився під ранок 23 грудня 1915 р. (5 січня 1916 р.): через непорозуміння чи злу витівку “Быстрый” тричі гахнув із гармат і торпедних пристроїв по “Катюші”. Добре, що промазав.

Сторінки подальших пригод на цьому театрі Великої війни з канвою джерел усього комплексу авторських розвідок за порушеною тематикою висвітлено у низці суміжних праць, уже поширений профільними виданнями¹.

¹ Усенко П.Г. Военні дії на Чорному морі у 1914-1917 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. – С. 31-81; Його ж. Чорноморський флот у перші місяці командування Олександра Колчака (липень-грудень 1916 р.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVII. – К., 2010. – С. 171-189; Його ж. У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала Колчака (28 лютого – 7 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 116-136; Його ж. Зміна курсу: Чорноморський флот від згортання бойових дій до замирення у Першій світовій війні (червень-грудень 1917 р.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVI. – К., 2009. – С. 132-150.